

הליכות בת ישראל

אוסף דינים ומנהגים לאשה ולבת

מתוך

ספרי הפוסקים והשו"ת, ראשונים ואחרונים

עם ברורי הלכה מגאוני זמננו

גדולי אשכנז וספרד

מאת

יצחק יעקב פוקס

מחה"ס

"התפילה בציבור"

שנת אשת חיל לפ"ג
ירושלים ת"ו ה'תשד"מ

ומותר לה מעיקר הדין לברך ולהתפלל כשאין דבר המפסיק "בין ליבה לערוה" (כ) ע"י הערה.

ח. משמעות דברי הפוסקים שאין כל איסור לאשה לקרוא קריאת-שמע ולברך כנגד מקומות הרגילים להיות מכוסים אצל האיש (כא).

פרוט המקומות הצריכים כיסוי

ט. וזה שיעור הכיסוי באיברים השונים:

בצוארה — ממקום חיבור הצוואר לגוף ולמטה (כב).

בזרועותיה — עד מתחת למרפק (כג) כולל המרפק עצמו (כד).

(כ) משנ"ב סי' עד ס"ק טו, וכלשון השו"ע שם סעיף ד: "נשים יכולות לברך ולהתפלל כשהן לבושות חלוק אע"פ שאין מפסיקות למטה מהלב". והוסיף המשנ"ב, שמכיון שרק בערה מגולה אסור, לכן כשיושבת מותר, מן הדין, לברך ולהתפלל אף כשהיא ערומה, מכל מקום ע"י חזון איש ארי"ח סי' טז ס"ק י.

(כא) ע"י ערוה"ש ארי"ח סי' עה סעיף ה, שמשמעות הגמ' כתובות סד ע"ב שהרהור שיין באיש יותר מבאשה.

(כב) שלפי המבואר במשנ"ב סי' עה ס"ק ב, פניה של האשה אינם בכלל ערוה, וכתב התפארת שמואל על הרא"ש לברכות פרק ג ס"ק לו: "מה שרגילות הנשים לגלות זרועותיהן ורגליהן להיות [בית הצואר] פתוח עד סמוך לזרועה" — זהו מנהג רע וקורא אני בהם, חוקים לא טובים, וטפח באשה ערוה". והר"י עמדין בסודר בית יעקב דיני בין המצרים כתב: "ההולכות בצואר מגולה — יתגלה קלונם לכל".

ומכיון שהגדרת מקום המכוסה מתחת לצוואר אינה מפורשת ויש המקילות לעצמן, נעתיק לשון הגר"ב זילבר שליט"א בקונטרס דיני מלבושי נשים עמ' יב: "ממקום שמתחיל השיפוע לצד הגוף מסתברא דדינו כמקום מכוסה".

(כג) משנ"ב סי' עה ס"ק ב וס"ק ו, חיי אדם כלל ד דין ב ובכף החיים סי' עה אות ב-ג, ועל זה נאמר במשנה ובגמרא כתובות עב ע"א: איזו דת יהודית וכו' טוהה בשוק — שמראה זרועותיה לבני אדם, והמקור לחיוב הכיסוי עד מעבר למרפק — במשנה אהלות פרק א משנה ח. שהגדרת הזרוע: העצם שבין הכתף לבין המרפק, ויש לציין שהחזון איש בארי"ח סי' טז ס"ק ח מסופק אם פרק היד אינו בכלל זרועותיה, "דאפשר דגם אמת היד עד שורש היד יש לכסותו", ע"י בספר בית ברוך על חיי אדם שם ס"ק ז. מכל מקום לדעת כל הפוסקים הנ"ל וכן דעת הא"ר, הבן איש חי ופוסקים נוספים הנזכרים בכף החיים שם — אין הדבר תלוי במנהג כלל, אלא שמן הדין אין צורך לכסות אלא עד אחר המרפק ולא עד כף היד. וכן הכריע הגר"מ פיינשטיין שליט"א בשו"ת אגרות משה ארי"ח סי' מב, ע"י גם בשו"ת יבמ"ע אומר חלק ו ארי"ח סי' יד ס"ק ג.

ברגליה — השמלה חייבת לכסות הברך כדי שגם במצב ישיבה לא תתגלה השוק (כה). ואפילו כשגורבת גרביים אטומים חייבת השמלה לכסות הברך (כו).

ויש אומרים — שחייבת השמלה לכסות כל הרגל עד הפרק של כף הרגל (כז) ואין נוהגים כן.

אכן יש לציין, שיש מקור לכך שמן הדין יש לכסות את כל היד עד תחילת כף היד — ע"י זוהר הובא בבן איש חי פרשת בא (שנה ראשונה) סעיף יא, ובכף החיים סי' עה אות ב, שרק האצבעות וכף היד נקראים מקומות שמותר לגלותם, וגם הגר"ב זילבר שליט"א כתב בכמה מקומות: מה שנהגו מקדם שהשרוול ארוך עד כף היד, יש לו שורש כדון (קונטרס מלבושי נשים עמ' ה), שרוולים קצרים אפילו (רק) עד המרפק יש לומר דאסור מן התורה (שם עמ' ט), ובספרו בית ברוך חלק א עמ' קא: "דצניעותא לא היו כשהולכים בידיים מגולות עד הזרוע, וכל שכן כשהולכים בחוץ, ויש בזה משום 'אל תטוש תורת אמך' דנהגו מאז ומקדם בשרוולים ארוכים עד האצבעות ולכל הפחות עד כף היד". וכנזכר לעיל מסתפק בזה גם החזון איש.

(כד) שאם לא כן בכל תנועה קלה יתגלה מקום הצריך להיות מכוסה. ע"י קונטרס דיני מלבושי נשים עמ' יד שאף לדה צריכה לכסות מרפקה, ע"י שם בעמ' ח-ט, שאף אם אינה הולכת בקביעות בזרוע מגולה רק שלפעמים מתגלה הזרוע — נקראת עוברת על דת, שכן כתב בעל ההפלאה בקונטרס אחרון סי' קטו על דברי המשנה: הטוה בשוק, דהיינו שע"י מלאכתה נתגלו זרועותיה ולא שגילתה בכונה, והוא דבר פשוט שצריך השרוול להגיע עד למרפק, ואם יגיע רק בדיוק מצומצם, בהכרח יתגלה מן הזרוע בעת תנועותיה.

(כה) משנ"ב סי' עה ס"ק ב, ועפ"י הגמרא ברכות כד ע"א: שוק באשה ערוה. והברך עצמה ודאי חייבת להיות מכוסה, שאף לדעת המקילים הרי היא בכלל השוק, ומבואר בט"ז ארי"ח סי' עה ס"ק א בשם הטור, שכשוק מגולה אפילו בפחות מטפח — אסור. ואלו דברי הגרש"ז אויערבך והגר"ש אלישיב שליט"א המובאים בבטאון במסילה (תשל"ל, עמ' 97): "לכסות את הברך בין בעמידה בין בישיבה ולא לסמוך כלל על כיסוי הגרביים". ע"י קונטרס מלבושי נשים עמ' י, שיש הסוברים שצריך שהשמלה תכסה הברך בכל מצב (התכופות, ריצה וכדומה), ועל כן לדעתו על השמלה להגיע עד כ"ס ס"מ מתחת לברך.

(כו) ע"י דברי הגרש"ז אויערבך והגר"ש אלישיב שליט"א בהערה הקודמת, ובקונטרס מלבושי נשים עמ' יא כתב הגר"ב זילבר שליט"א, ההולכת עם שמלה קצרה שאינה מכסה הברך, אף שגורבת גרביים אטומות — אין הם מועילות אלא מדין כיסוי, אך לא מדין דת יהודית.

(כז) כן משמע מדברי שו"ע הרב סי' עה סעיף א, ערוה"ש סי' עה סעיף ג, חיי אדם כלל יד סעיף ב וכן מובא בספר בן איש חי פרשת בא סעיפים יא-יב, והובא גם בכף החיים

ומצד מנהג בנות ישראל — חובה לגרוב גרביים (כח).

לסי' עה אות כ, עי' שו"ת או נדברו חלק ב סי' נח. ויש לציין, שההולכת בשמלה ארוכה המכסה כל הרגל עד הקרסול, אינה צריכה לגרוב גרביים — שו"ת שבט הלוי חלק ה סי' עז.

(כח) מקור הדין בשו"ע סי' עה סעיף א ברמ"א ובמשנ"ב, ואף שמשמעות דברי המשנ"ב שם, שאם החלק העליון של הרגל (כולל הברך) מכוסה — די בכך ואין הדבר תלוי אלא במנהג המקום, אולם המעיין במקור דברי המשנ"ב, היינו בחיי אדם כלל ד סי' ב ובפמ"ג לסי' עה במשבצות זהב אות א ימצא: א. החיי אדם אינו מיקל אלא בפרסות הרגליים ולא בכל העצם שבין פרסות הרגל לבין הברך, וכלשונו: "כל גופה של אשה מה שדרכה להיות מכוסה נקרא ערה וכו' וכן פרסות רגליה במקום שדרך ללכת יחף מותר, אבל זרעוניה ושוקא אפילו רגלין בכך כדרך הפרצות אסור". ונחשו כפשטות דברי המשנה באהלות פרק א משנה ח המונה כל רמ"ח איברים שבאדם, וביניהם חלקי הרגל מן האצבעות ועד לעצם המחובר לגוף: אצבעות — פרסות הרגל, קרסול — שוק, ארכובה — ירך, וכתבו התוס' במנחות לג ע"א ד"ה קיבורת: "אלמא קרי שוק — עצם המחובר לרגל", כלומר, העצם מתחת לברך המגיעה עד לפרסות הרגל, וכנזכר לעיל, הביטוי המופיע בגמרא בברכות כד ע"א הוא: שוק באשה ערה]. ב. דברי הפמ"ג המביא ראיה משוק של בהמה — שהוא החלק האמצעי שברגלה — תמוהים, שהרי מצאנו שהתוס' במנחות שם, חילקו בין שוק של אדם לבין של בהמה, שאצל אדם הוא החלק שברגל אשר מתחת לברך וא"כ דברי הפמ"ג צריכים עיון.

עי' שו"ת שבט הלוי (להגר"ש וחו"ר שליט"א) אור"ח חלק א סי' א שכן מוכח בתשובות רע"א מהדור"ת סי' כח בכמה ראיות דשוק אצל אדם נקרא מה שלמטה מן הנקרא בלע"ז קניא. עי' גם מאמר הרה"ר י. י. נויבירט שליט"א, "שמעתין" מס' 11, שהלכה זו, שיש לבסות גם מתחת לברך מוכחת מדברי: הבי"ח לסי' עה ד"ה וכן, שו"ע הרב סי' עה סעיף א וערה"ש שם סעיף ג שלדעת כולם כוונת הגמ' שוק באשה ערה — לחלק שבין פרסות הרגל לבין הברך.

ואמנם אף החזון איש באור"ח סי' טז ס"ק ח, לאחר שדן בדברי המשנ"ב הנ"ל, מסיק: "וקשה להכריע בדבר" וכתב בהקשר לזה הגר"ב זילבר שליט"א בקונטרס מלבושי נשים עמ' י: "מלפני הרבה שנים התכתבתי בזה עם החזון איש זצ"ל והסכים עמי (שלא כדעת המשנ"ב שכיון הרגל מן הברך ולמטה תלוי במנהג) וכן התפרסם ב"התבונה" — אף שבספר עצמו משמע דאינו ברור לו". ועוד כתב שם: "ואף שהלב כואב מה שהמשנ"ב לא פסק כן, אבל האמת יקר מכל".

ויש להעיר, שלפי דברי המשנ"ב סי' עה ס"ק כה, יש לעיין אם מותר לאשה לגרוב גרבי נילוק שקופות עד כדי שאפשר להכיר ולראות ממש בשר הרגל [עי' שם שמבאר "ערה בעשית" — "היא זכוכית או בגד דק המנהיר עד שנראית הערה או טפח מבשר האשה במקום שדרכה להיות מכוסה" והוא הדין שלא יועילו גרביים העשויים כרשת שנראה דרכם הבשר — עי' שערם מצוינים בהלכה חלק א עמ' כ אות י.

הערה: לכל האמור בסעיף זה, אין מועיל כיסוי שקוף או העשוי מעשה רשת (כט).

י. קטנה הפחותה מגיל שש הגורבת גרביים ארוכים המכסים כל הרגל — יש להקל לה, שתלבש שמלה קצרה (ל), מאידך, קטנה, אף שלובשת שמלה או חצאית המכסים את הברך — ראוי לחנכה שתלך עם גרביים (לא).

ולענין הבאת קטנות לבית הכנסת — להלן סעיפים יב"ד.

יא. במקומות שצריך לבסותם — חובת הכיסוי היא על כל המקום, ואסור שיהא מגולה אפילו שיעור מועט (לב), ולא כטעות ומקלות לעצמן לגלות עד טפח (לג).

עי' שו"ת מנחת יצחק חלק ו סי' י שמתריע על הפירצה של הליכת נשים בביתן בלא גרביים בפרט בשעה שעשויים בני אדם להכנס, עם זאת, כתב לי הגרש"ז אויערבך שליט"א: מן הדין אפשר להקל לאשה הנמצאת בביתה במשך היום ואינה יוצאת לרחוב, שאינה חייבת לגרוב גרביים, וגם נראה שאשה נידה אינה צריכה לגרוב גרביים בפני בעלה, ופשוט דהיינו בלבושה עכ"פ שמלה באורך שהוא עפ"י גדרי הלכות צניעות. אכן, העירני הגר"ש אלישיב שליט"א, שלמבואר במשנ"ב סי' עה אסור הבעל לומר דברים שבקדושה למול אשתו שאינה גורבת גרביים.

(כט) עי' משנ"ב סי' עה ס"ק כה ובספר שערים מצוינים בהלכה חלק א סי' כא.

(ל) קונטרס מלבושי נשים עמ' יד, שהרי גופה מכוסה, ובענין דת יהודית אפשר להקל, אבל מגיל שש צריכים ללבוש שימלה המכסה את הברך (ולדעתו כנ"ל הערה כה — שאורכה כ"ט ס"מ מתחת לברך).

(לא) שו"ת שלמת חיים (להגר"ח זוננפלד זצ"ל) חלק ד סי' א, עי' גם סי' יז אות ה, והיינו מצד החינוך בדרכי הצניעות, אבל אין להקפיד על כך כעל דבר שהוא מעיקר דין צניעות.

(לב) עי' שו"ת אגרות משה אהע"ז סי' נח. שדברי הרמ"א סי' עה סעיף א בשם יש אומרים, שבאשה אחרת אפילו פחות מטפח נחשב כערה, מתייחסים גם לענין איסור הגילוי של האשה ולא דוקא לענין איסור אמירת דברים שבקדושה כנגדה, עי' חזון איש אור"ח סי' טז ס"ק ז, שלענין המקומות שחייבים לבסותם מצד הדין, אין חולק על דברי רמ"א אלו, וכן כתב רבי עקיבא יוסף שלזינגר זצ"ל בספר לב העברי דף סה ע"ב, בהערה — שכל המחלוקת הגיל לענין אמירת דברים שבקדושה, אבל לענין גילוי — לכל הדעות אסור אף בפחות מטפח.

(לג) שכמבואר בהערה הקודמת דברי המחבר בשו"ע המתיר עד טפח, אינם אלא לענין

Rav Yitzchak Yaacov Fuchs

HALICHOS BAS YISRAEL

*A Woman's Guide to
Jewish Observance*

the English edition of
הליכות בת ישראל

prepared by
RAV MOSHE DOMBEY
in collaboration with the author

I
*From the Hebrew edition,
Chapters 1-14*

 TARGUM PRESS
Oak Park, Michigan

FELDHEIM
Jerusalem/New York

c) The legs (the thighs, including the knees⁹)

A woman is required to wear a dress or skirt which is long enough to cover her knees whether she is standing or sitting,¹⁰ and this is necessary even if she wears non-transparent stockings.¹¹ Some authorities maintain that the dress must be ankle-length, but this is not the generally-accepted practice. It is, however, the general practice of women in many Jewish communities to wear stockings.¹²

Malbushey Nashim, p. 8-9, which explains that the prohibition against exposing the upper arms applies even if it is done occasionally or unintentionally.

9. *Mishnah Berurah* 75:2, quoting Tractate *Berakhoth* 24a: "The exposed *shoke* (thigh) of a woman constitutes *ervah* (an erotic stimulus)."
10. *Kuntres Malbushey Nashim*, p. 10, suggests that, in order to ensure that the thigh will always be covered, a dress should reach approximately ten centimeters (four inches) below the knee.
11. HaGaon Rav Shlomo Zalman Auerbach and HaGaon Rav Yosef Sholom Eliashiv write in the journal *Bam'silah* (5730, p. 97): "The *shoke* must be covered when the woman is sitting or standing. Under no circumstances should one rely on stockings as a covering." In *Kuntres Malbushey Nashim*, p. 11, HaRav Binyamin Zilber writes that covering the knee with non-transparent stockings might satisfy the *Dath Moshe* requirement of covering the *shoke*, but the traditionally-accepted practice of Jewish women, *Dath Yehudith*, mandates that the dress itself cover the knees.
12. *Shulchan Arukh HaRav* 75:1; *Orukh HaShulchan* 75:3; *Chaye Adam* 14:2; *Ben Ish Chai*, *Shanah Rishonah*, *Parshath Bo* 11-12; *Kaf HaChayim* 75:2.

The two opinions cited in the text on the required length of a woman's dress are based on different definitions of *shoke*. The *Mishnah Berurah* 75:2 states that the area below the knee is not *shoke*, consequently, the obligation to cover this area is not *Dath Moshe*, but depends on the accepted practice of observant Jewish women in a particular community. The *Chaye Adam*, however, maintains that only the feet are excluded from *Dath Moshe* and that the calf is part of the *shoke*. This view reflects the definition of

5. Some women mistakenly believe that they may expose up to a *tefach* (four inches) of parts of the body which require covering. This is not correct; they must be completely covered.¹³

shoke in the *Mishnah*, *Ohaloth* 1:8. *Shevet HaLevi*, *Orach Chayim*, Vol. 1, No. 1, brings additional support from a Responsa of Rabbi Akiva Eiger. HaRav Yehoshua Neuwirth, writing in the journal *Sh'matin*, No. 11, says that this opinion is the same as the *Bach*, *Shulchan Arukh HaRav* and the *Orukh HaShulchan*. The *Chazon Ish*, *Orach Chayim* 16:8, also finds it difficult to agree with the *Mishnah Berurah*. HaGaon Rav Binyamin Zilber, in *Kuntres Malbushey Nashim*, p. 10, writes that after corresponding with the *Chazon Ish*, he, too, is unable to agree with the *Mishnah Berurah* on this question. Clearly, many opinions require a woman's dress to be ankle-length.

In spite of the weight of so many contrary views, most Jewish communities today have adopted the more lenient definition of the *Mishnah Berurah*. It is, however, a widely accepted practice to wear non-transparent stockings, and a woman is obligated to do so in a community which follows this practice.

Minchath Yitzchak, Vol. 6, No. 10, rules that a woman should wear stockings at home because strangers or visitors may come at any time. Nevertheless, HaGaon Rav Shlomo Zalman Aurbach writes, "According to the letter of the Law, a woman is not required to wear stockings in her husband's presence, yet she is still required to wear a dress that accords with the minimum standards of modesty." According to *Shevet HaLevi*, Vol. 5, No. 77, a woman who wears an ankle-length dress need not wear stockings.

HaGaon Rav Yosef Sholom Eliashiv rules that in communities where it is the accepted practice for women to wear stockings, a man is forbidden to recite *Shema*, blessings or study Torah in the presence of his wife if she is not wearing them. This is based on the principle that a man may not recite prayers or study Torah in the presence of any woman, including his wife, if any normally-covered part of her body is exposed. This principle is discussed at length in paragraphs 6-11.

13. *Iggeroth Moshe*, *Evven HaEzer*, No. 58, based on the *Remah*, *Orach Chayim* 75:1. This ruling concerns areas of flesh, not the hair. For a discussion of the amount of hair that a married woman may leave